

TERMINOLOGIJOS PROBLEMAS

Kazimieras GAIVENIS

TERMINIZACIJA IR DETERMINIZACIJA

Terminizacija – žodžių virtimas terminais, o determinizacija – terminų virtimas paprastais žodžiais. Šie du procesai vienas nuo kito skiriasi pirmiausia tuo, kad pirmasis jų gali būti reguliuojamas, o antrasis – savaiminis, nereguliuojamas. Terminizacija dažnai keičia žodžių gramatinį ir leksinį pobūdį: pakinta terminų junglumas, kai kurios gramatinės ypatybės, sinonimijos, antonimijos ryšiai ir kt. Pavyzdžiui, bendrinės kalbos žodis *druska* neturi daugiskaitos, o jos dažniausi rūšiniai pavadinimai yra du: *pašarinė* ir *valgomoji druska*. Tuo tarpu chemijos terminijoje žodis *druskos* įvardija cheminių junginių klasę, t.y. kristalines medžiagas, turinčias joninę struktūrą. Chemijoje druskos gali būti normaliosios, rūgščiosios, bazinės, dvigubosios ir kt. Taip pat gali būti ir vienaskaitinių rūšinių terminų su žodžiu *druska*, pvz.: *Bertoletto druska*, *Glauberio druska*, *karčioji druska* ir kt. Arba vėl kitas pavyzdys. Paprasto žodžio *šiluma* antonimas yra žodis *šaltis*, o terminas *šiluma* antonimo neturi, nes žodis *šaltis* fizikos terminijoje yra neterminizuotas. „Šalčio” sąvokos fizikos terminijoje išvis nėra.

Terminizaciją S. Šalkauskis vadino „žodžio precizavimu”. Jis rašė: „Mažiausiai apkitimo patiria žodis, patekdamas į moksliskąją terminiją tada, kai šitam reikalui telieka vien tiksliai nustatyti talpa bei tįsa tos sąvokos, kuri glūdi jo pagrinde. Šitas terminologinis vyksmas gali būti pavadintas žmonių žodžio precizavimu, arba tikslinimu. Jis visada yra neišvengiamas, kai tenka moksliskajai terminijai skolintis žodžių iš paprastos žmonių kalbos, nes šioji pastaroji niekad nepasizymi tuo tikslumu, kurio gali reikalauti mokslo tikslai. Žodžio tikslumo stoka faktinai parodo tai, kad sąvoka, kuri glūdi jo pagrinde, nėra sąmoningai nustatyta talpos bei tįsos atžvilgiu. Jei, pavyzdžiui, žmonės vartoja žodį „gyvulys”, tai jie dažniausiai neišsидуoda sąskai-

tos, kokios žymės sudaro gyvulio sąvokos talpą ir atitinkamai kokie individai arba net rūšys gali būti šituo žodžiu reiškiami. Tiesa, kiekvienas, kas tiria gyvulio žodį, mažiau ar daugiau aiškiai nusimano, kad gyvulio sąvokoje taip ar šiaip yra gyvybės žymė, bet užtat nelavintas žmogus retai kada galės nustatyti, kokių dar yra žymių gyvulio sąvokoje šalia gyvybės žymės. Jei tokių žymių apskritai nepripažinsime, tai tuomet turėsime „gyvulio“ žodį taikyti net augmenims, nes augmenys tam tikra prasme pasižymi gyvybe, būtent augamąja. Jei, atvirksčiai, šalia gyvybės žymės rašysime bent vieną dar kitą žymę, turėsime atitinkamai susiaurinti „gyvulio“ žodžio reikšmę, t.y. taikyti jį siauresniam daiktų plotui. Pasirodo, kad tokia žymė yra juslingumas (sensibilitas), kuris ir neleidžia taikyti „gyvulio“ žodžio augmenims, nes jis turi būti apribotas juslingos gyvybės plotu. Tokiu būdu gauname, kad „gyvulio“ žodis tėra taikytinas tik ten, kur sueina krūvon gyvybė ir juslingumas¹. Taigi terminizavimas pirmiausia yra susijęs su žodžio ekstensijos ir intensijos tikslinimu.

Vienose mokslo srityse terminų kūrimas terminizavimo būdu yra labai dažnas reiškinys, o kitose – retas. Pavyzdžiui, botanikos, zoologijos, žemdirbystės, gyvulininkystės, meteorologijos ir kitų sričių terminijoje yra begalė terminizuotų bendrinės kalbos ir tarmių žodžių, o chemijos, kompiuterijos, astronomijos terminijoje jų labai nedaug.

Terminizacija yra dvilypis procesas: vienu atveju terminizuojami bendrinės kalbos ir tarmių žodžiai, o kitu atveju – gretimų sričių terminai. Pastarasis reiškinys vadinamas *transterminizacija*. Deja, dažnai sunku pasakyti, ar kuris nors terminas yra transterminizuotas mūsų kalboje. Dauguma tokių terminų yra tarptautiniai vertiniai. Pavyzdžiui, informatikos terminas *kreipinys*, kurio angliškai atitikmenys yra *call(ing)*, *call-in* ir *fetch(ing)*, greičiausiai yra išverstas iš rusiško termino *обращение*, nes gramatinio kreipinio angliškai atitikmenys yra *allocution* ir *address*. Matematikos terminas *papildinys* (aibės ir jos poaibio skirtumas) veikiausiai yra atsiradęs be gramatikos termino *papildinys* įtakos, o išverstas iš kitų kalbų atitinkamų terminų (plg. anglų *complement*, rusų *дополнение* ir kt.)

¹ Š a l k a u s k i s S. Raštai. V., 1991. T. 2. P. 24–25.

Tarmėse, taip pat kartais ir bendrinėje kalboje, tuo pačiu žodžiu dažnai vadinami visiškai skirtingi dalykai. Pavyzdžiui, žodžiu *gurgždis* Lietuvoje yra vadinti bent keli augalai: *miškinis skudutis* (*Angelica silvestris*), *vaistinė šventagaršvė* (*Archangelica officinalis*), *vaistinis liubystras* (*Levisticum officinale*), *paprastoji garšva* (*Aegopodium podagraria*), *nuodingoji nuokana* (*Cicuta virosa*), *dėmėtoji mauda* (*Conium maculatum*) ir kt. Botanikai, augalų sistematikos terminijoje terminizavę šį žodį, juo vadina tik vieną augalą – *Chaerophyllum*. Jis priklauso skėtinių (*Umbelliferae*) augalų šeimai.

Vienodos ekstensijos absoliutieji sinonimai terminijoje gali pavirsti hiponimais ir hiperonimais. Pavyzdžiui, žodžiu *šikšnys* mūsų tarmėse ir bendrinėje kalboje vadintas bet koks šikšnosparnis, tačiau zoologijos sistematikos terminijoje šis žodis vartojamas tik kai kuriomis rūšims pavadinti, kaip antai: *vėlyvasis šikšnys* (*Eptesicus serotinus*), plg. anglų *Serotine bat*, rusų *поздний кожан*², *šiaurinis šikšnys* (*Eptesicus nilsoni*), plg. anglų *Northern bat*, rusų *северный кожан*³. Tas pats yra atsitikę ir su žodžiu *plikšnys*. J. Barono žodyne šiuo žodžiu vadinamas šikšnosparnis apskritai, o zoologijos sistematikos terminologijoje rasime tik rūšinį terminą *dvispalvis plikšnys* (*Vespertilio murinus*), plg. anglų *Particolored bat*, rusų *двухцветный кожан*⁴. Šiuo atveju žodis *šikšnosparnis* yra terminizuotas tik būriui pavadinti.

Terminų tvarkybos darbe dažnokai pasitaiko ir nelabai vykusių žodžių terminizacijos atvejų. Pavyzdžiui, hidrotechnikos terminijoje čiurkšlės vidinei daliai pavadinti mėginta terminizuoti žodį *branduolys* (*čiurkšlės branduolys*). Čia jau daug geriau tiktų žodis *šerdis* (*čiurkšlės šerdis*). Gyvulių anatomijos terminijoje netinka žodis *veidas* (*karvės veidas*). Žemės ūkio terminijoje vargu bau galima kalbėti apie *kukurūzų šiaudus*, *dobilų šieną*⁵ ir t.t.

Determinizacija – terminų virtimas paprastais žodžiais – pasižy-

² Lietuvos fauna. Žinduoliai. V., 1988. T. 1. P. 84.

³ Ten pat. P. 87

⁴ Ten pat. P. 89.

⁵ A n s k a i t i s V., K i l a s M. Rusų-lietuvių kalbų žemės ūkio terminų žodynas. V., 1971. P. 259, 275.

mi tuo, kad determinizavęsis terminas neišnyksta, bet tik išleidžia naują atžalą (paprastą žodį) kitoje vartosenos srityje. Antai fizikos ir geologijos terminas *epicentras* įvardija reiškinių, vykstančio virš Žemės paviršiaus ar po juo, centro projekciją į Žemės paviršių, o determinologizuotas žodis *epicentras* pavadina bet kokių socialinių įvykių verpetą (pvz., *neramumų epicentras*). Šnekamojoje kalboje ypač dažnai vartojami determinizuoti fizikos ir technikos terminai, pvz.: *kalibras, spektras, aparatas, blokas, impulsas, mechanizmas, trintis* ir kt. Tačiau determinizacijai vykti reikalingos tam tikros sąlygos, būtent: 1) terminas turi būti plačiai paplitęs ir žinomas ne tik specialistams; 2) kai kurios termino ir determinizuoto žodžio semos turi sutapti.